

Beszédes hallgatás

A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban¹

Németh Krisztina

nemeth@rkk.hu

Beérkezés: 2017. 05. 03.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 08. 19.

Elfogadás: 2017. 08. 28.

Összefoglaló: A Beszédes hallgatás című tematikus szám bevezetője a soron következő tanulmányokban felvetett problémák, dilemmák csomópontjait vizsgálja a szociológiai terepmunkát végző, interjúzó kutató szemszögéből. Jóllehet sem az elméleti áttekintés, sem a szóban forgó írások nem vállalkozhatnak a csend, a hallgatás és az eltakart valóságok teljes körű értelmezésére és az ezek megismerését övező problémák tematikus lefedésére, megpróbálják felvillantani a kutatót körülvevő csendek spektrumát, szituatív jelentéseinek sokféleségét, valamint a kutatót vagy éppen a kutatást övező csend (hallgatás) tágabb kontextusát, így a bizalom és a hatalom kérdését, illetve a kutatói pozíció bizonyos metaforáit.

A csend egyszerre kötődik a hétköznapi beszédhelyzetekhez, illetve a tág értelemben vett kommunikatív adatszerzéshez, tehát közvetítő közege, egyszersmind tárgya a társadalomtudományi vizsgálódásnak. Megértése megköveteli a személyközi helyzetekben létrejött közös, illetve kontextuális jelentések megfejtését. Az értelmezéskor a kutatónak egyfelől a saját pozíciójára és a helyzetekre gyakorolt hatására, másfelől a másik elzárkózására és megnyílására is reflektálnia kell.

A csend (a hallgatás) értelmezése ugyanakkor többrétű és időben is dinamikus, s mindez nem pusztán az adatszerzés körülményeire (episztemológiai, módszertani és etikai kérdésekre) irányítja a figyelmet. Az utólagos, szisztematikus reflexió – akár a hermeneutikai munkaként felfogható „nyomozás” – az in situ titokfejtés helyett/mellett bővítheti és mélyítheti az elemzési repertoárt és az értelmezés lehetőségeit is.

Kulcsszavak: csend, hallgatás, informalitás, hétköznapi tudás, trauma, kutatói pozíció, hatalmi viszonyok az interjúhelyzetben, stratégiai és kommunikatív cselekvés, nyomozati metafora

A tematikus szám a Magyar Szociológiai Társaság 2016-os vándorgyűlésére szerveződő *Beszédes hallgatás* című plenáris szekcióra épül,² amely a csend interpretálásának és az eltakart valóságok megismerésének elméleti-módszertani és etikai kihívásait tárgyalta.

A különszám nem vállalkozhat a csend, a hallgatás és az eltakart valóságok értelmezését és megismerését övező problémák teljes tematikus lefedésére. Ehelyett

1 Köszönöm Váradi Monikának és Kovai Ceciliának a kéziratához fűzött megjegyzéseket, valamint a lektori véleményeket.

2 A plenáris előadások: Durst Judit: Kamatosok, strigovicák, álgádzsók: Egy kollaboratív etnográfiai kutatás módszertani reflexiói; Kovács Éva: „Ha a csend beszélni tudna”: A csend helye, ideje és jelentése az élettörténeti interjúban; Vigvári András: „Nehéz szavakba önteni”: A résztvevő megfigyelés szerepe az „eltakart valóságok” feltárásában.

megpróbálja felvillantani a kutatót körülvevő csendek spektrumát, szituatív jelentéseinek sokféleségét, valamint a kutatót vagy éppen a kutatást övező csend, hallgatás tágabb kontextusát: a csend formai és tartalmi aspektusait, illetve a megszólalást meghatározó körülményeket, így a bizalom kérdését és a kutatói pozíció metaforáit.

A bevezetőnek szánt elméleti áttekintés a tanulmányokban és a könyvismertetésekben felvetett problémák, dilemmák csomópontjai felé tájékozódik a szociológiai terepmunkát végző, interjúzó kutató szemszögéből.³

Hang és hiány között

A hallgatások okainak megfejtése alapvető jelentőségű a társadalomtudományi kutatásokban, akár a kérdőíves válaszmegtagadásról, az interjúk készítését megakadályozó tényezőkről, akár a bizalom kérdéséről van szó. A hallgatás konstitutív szerepet játszik az értelmezésben, miközben az eltitkolt jelenségek akkor is hatnak a kutatás eredményére, ha nem vesszük észre őket. A hallgatás és elhallgatás, a tabuk, titkok, az eltakart valóságok, az informalitás meghatározzák a mozgást a terepen, és kijelölik a megismerés határait.

A csend formailag a párbeszédben megjelenő hézagként, valamilyen kitöltendő űrként jelenik meg, s általában valamiféle kerülendő kínosságérzetet kelt (Poland–Pederson 1998). A párbeszédelemzések azonban rámutattak a csend társas helyzetekben játszott alapvető szerepére és többszörös, szituatív jelentésére: a rövidebb-hosszabb csendként érzékelhető szünet például meghatározza a párbeszéd menetét (beszélő- és témaváltások), reflektál a szerepekre és ezek társas, társadalmi, hatalmi meghatározottságára (Jaworsky 1997; Labov–Fanshel 2008 [1977]; Van Dijk–Kintsch 2008 [1983]; Garfinkel 2013 [1984]; Watson 2013 [1997]; Heritage 2013 [1997]).

A csend tartalmának, jelentéseinek értelmezése ugyanakkor interkulturális probléma: míg bizonyos kultúrákban a beszéd és a beszéltetés a másik megismerésének bevett módja, másutt a hallgatás jelezhet tiszteletet, elfogadást, s a párbeszédet építő csendek esetenként informatívabbak lehetnek, mint a bőbeszédűség (Jaworski 1997). Következésképpen a csend és a beszéd nem feltétlenül egymás ellentétei: a hallgatás is lehet beszédes, s a bőbeszédűség, a minden konkrétumot mellőző csevegés is állhat a hallgatás szolgálatában.

Bár sokszor a csendhez a hiány, az alárendeltség képzelete tapad (Poland–Pederson 1998), a hallgatás nem feltétlenül passzív kommunikációs szerep: a csend a másik interpretatív munkájának a része, mintegy az elmondottak „másik fele”, miközben a másakra figyelő aktív csend megszólalásra, (terápiás) önfeltárássra készíthet

³ A bevezetőben felvillantott kutatói pozíciókhoz kapcsolódó dilemmák egy részére más fényt vet a feminista vagy poszt-strukturalista kritika vagy a részvételi és akciókutatások elmélete és módszertana (Appadurai 2011; Udvarhelyi 2011). Az elemzés célja azonban a közvetlen beavatkozást elkerülő tudományos megismerési érdekekhez és pozícióhoz kötött elméleti, módszertani dilemmák felvetése, jóllehet ezek észlelése és kezelése is nagyban függ a kutatás témájától, választott módszertanától, a kutató etikai érzékenységétől, személyiségétől stb.

(Jaworski 1997; Fivush 2010; Vajda 2006). A csend ugyanakkor lehet passzív is, szándékos vagy szándékolatlan (hallgatás és elhallgatás), megértő vagy büntető, védekező, védő vagy éppen sejtető (Fivush 2010; Jaworski 1997). A csend kiegészítheti vagy árnyalhatja, helyettesítheti vagy érvénytelenítheti az elhangzottakat. A beszéd és a csend kölcsönösen konstituálják egymást, így csak egymás fényében, egymáshoz képest értelmezhetők. A csend azonban nem pusztán nyelvi jel vagy diszkurzív stratégia: utalhat valami jelentősre vagy valamilyen tabura, kifejezhet bonyolult érzelmeket, személyközi viszonyokat, történeteket, művészi gondolatokat, reprezentálhat hiányt vagy teljességet (Fivush 2010; Poland–Pederson 1998; Jaworski 1997).

Miközben személyközi (vagy interjú-) helyzetben a csend még a kontextus- és kultúrafüggőség ellenére is „hallatszik” (azaz észrevehető), szóra bírni jobbra csak émikus pozícióból, azaz a közösség szemszögéből kiindulva lehet. Ugyanakkor a csend nem pusztán beszédszünet; a társadalmi viszonyokba ágyazódó hallgatásnak, illetve a kutatónak szóló vagy éppen a kutató által teremtett (étikus) csendeknek megannyi megjelenési formája és jelentésrétege lehet.

Talán a csendként érzékelhető *hiányt* a legnehezebb észrevenni és kezelni a társadalomtudományi kutatásban. A hiányzó források például egy történeti kutatásban legfeljebb adathiányként tételeződnek, ha egyáltalán feltűnnek, hiszen a történelmi távlat magától értetődően kirostálja a fennmaradó reliktumokat és szelektálja az emlékeket. A szisztematikus vizsgálat azonban feltárhatja azt, hogy a forráshiány maga is *adat*, hiszen egy sajátos perspektívából beszélő hangok hiányát jelenti, és ezért magyarázóerővel bír. A nézőpont és a hang alapvető jelentőségű a történetírásban, egyfelől azért, mert valakit megszólaltatni vagy valaki helyett beszélni reprezentációs, s ekképpen hatalmi kérdés. Másfelől a többféle múltbeli hang megszólaltatása is korlátokba ütközik: az elnyomott hallgat, elhallgattatják, vagy nem hagy maga után nyomot. A „történelem underdogjainak” (Kovács 2011: 4) a megszólaltatása következőképpen még egy szövegen belül is a „ki érthet meg kit?” s a „ki szólaltathat meg kit?” hermeneutikai és etikai kérdéseit feszegeti (Berkhofer 2000: 145). A *hiányzó hangok* azért sem egykönnyen megszólaltathatók,⁴ mert nehezen integrálhatók a hegemon narratívákba, mivel az új hangok megszólaltatása megköveteli a nézőpontváltást és a többszólamúságot⁵ (Berkhofer 2000; Gyáni 2010; Kovács 2006).

Ugyancsak kérdés, hogy hol a helye a saját hangnak az adott társadalmi viszonyban, azaz milyen formát ölt és mivel szemben határozza meg magát.⁶ A hallgatás és megszólalás lehetősége nem csak kontextus- és kultúrafüggő, hanem hatalmi

4 A megszólalás és megszólaltatás nehézségeire másképpen reagál az oral history és a narratív életútinterjú módszertana (illetve ezek „politikája”) (Kovács 2011).

5 A holokausztűlélők narratíváiból kibontakozó „mesternarratíva” – mutat rá Friedländer – férfiak nézőpontjából íródott: „az ő tapasztalatuk és emlékezetük lett a »norma«” (Pécsi 2009: 138), miközben a megszólaltatott női hangok más tapasztalatokat, tudásokat közvetítettek és más nyelvet is használtak, miközben a nők másképp emlékeznek és mesélnek” (Pécsi 2009).

6 A hátrányos helyzetű roma fiatalok például a saját helyzetüket megjelenítő drámájukban a „saját világukat” a másikhoz képest meghatározott társas-társadalmi pozícióból viszik színre, amely az ellenállás eszközevé válva szinte elkerülhetetlenül stigmatizálódik. „Az iskolában a »nyöcker«, a gettó, a cigánység a szembenállás jelentéseire tesz szert: a stigmatizált, lenézett háttér az ellenállás révén válhat mégis valamiféle erővé és identitássá” (Horváth 2011: 107).

pozíciók függvénye is. A csend többletjelentéseket, társadalmi és szerepviszonyokat sűrít: megbújhat mögötte az elhallgattatott (*being silenced*) alávetettsége vagy a választott hallgatás ereje (*being silent*). Nem csak a hang, hanem a csend is lehet hatalom, ugyanis mindkettő *relacionális*: személyközi helyzetekben, kölcsönös (szerep)egyeztetésekben konstruálódik (Fivush 2010).

A hegemon kulturális pozíció vagy társadalmilag szentesített élettörténeti séma magától értetődik; megjelenítése nem igényel kognitív, verbális vagy pszichés erőfeszítést. Valójában éppen az általánostól, a normatív helyestől *eltérő* igényel magyarázatot, miközben „a kanonizált észrevétlen marad” (Fivush 2010: 94). A domináns csoportok ugyanakkor gyakran nem *hallják* (vagy ignorálják) a csendet, míg az alávetettek tapasztalatait leíró nyelv túlságosan kontextushoz kötött vagy nehezen „lefordítható” a domináns kultúra nyelvére (Roberts 2000).

Miközben a feminista irányzatok általában a hallgatás megtörését, a megszólalást tekintik az elnyomás alóli felszabadulás zálogának, a posztstrukturalista kritika a csendet a megszerzett hatalmi pozíció felől, az ellenállás egy lehetséges eszközeként vizsgálja. Susan Galnak a hétköznapi nyelvi gyakorlat, a hatalom, valamint a társadalmi nem közötti összefüggéseket taglaló példái korántsem avatják a szerepükkel megbékélő, passzív szereplőkké a különféle kultúrákban, társadalmi helyzetben élő nőket. Rámutatnak arra, hogy az uralkodó diskurzussal, a kulturális és nyelvi elvárásokkal szemben a nők igyekeznek aktívan, a fennálló hatalmi viszonyokra reflektálva alakítani sajátos, nőinek tekintett nyelvi gyakorlataikat, amelyek aktív vagy passzív ellenállásként, a mozgásteret tágító stratégiai cselekvésekként értelmezhetők, miközben sokszor ezekben végső soron az alávetettségük kristályosodik ki (Gal 2001). A megszólalást – különösen a traumatikus tapasztalatok, így a női mivolt vagy test kiszolgáltatottságának és alávetettségének közvetítését – a legtöbb esetben nem pusztán a szégyen és a trauma okozta hallgatási spirál akadályozza (Heller 2006; Kovács 2006), hanem a domináns férfidiskurzus is (Pécsi 2009; Vasvári 2010). A szégyen és hallgatás összefüggéseit tárgyalja a prostitúció stigmája és a nemi szerepek tükrében *Katona Noémi* tanulmánya.

A kutató és kutatott találkozásában összefonódik az émikus és az étikus csend (hallgatás), mivel ebben a személyközi helyzetben a kutató egyszerre használja „laikus” (Habermas 1994: 280) és kiképzett interjúeri kommunikációs kompetenciáit. A megszólalás és hallgatás dinamikáját kettejük viszonya is meghatározza, amely a hagyományos felfogásban egyfajta alá-fölé rendeltséget körvonalaz (Kvale 2006; Goffman 2013; Lewis–Kraus 2016). Ezt az aszimmetriát a státus- és erőviszonyok, a presztízs-különbség, valamint a tudás- és információ-többlet szervezik, hiszen a kutató többnyire intézményesült kulturális tőkével és legitimációval felruházva érkezik a terepre, és összehasonlíthatatlanul többet tud a kutatás céljairól és értelméről, mint a közösség tagjai (Németh 2015). Mégis a kutató az, aki „tudást csen el” (Durst 2011) azoktól, akiket felkeres; vizsgálódásának és kérdezősködéseinek egyik

fokmérője, hogy többet, mást tud-e már bizonyos kérdésekben azokról, akiket kérdez (Solt 1998).⁷

E viszonyrendszer vizsgálatakor azonban kevésbé tematizálódik, hogy a kutató és a „kutatott” viszonya a közösségi tudás vagy a beavatottság okán akár a visszájára is fordulhat. Arról, hogy mit hallgatnak el előle, a kutatónak csak sejtése lehet – ha egyáltalán észreveszi, hogy titokkal, tabuval találkozik. Megeshet, hogy szegényes nyelvismerete, hiányzó hétköznapi (közösségi) tudása, „zöldfülösége” miatt lesz tréfa tárgya⁸ (Barley 2006).

Hallgatás a rendkívülről és a banálisról

A csend mögött egyszerre állhatnak hétköznapi és rendkívüli tapasztalatok. Előbbiek azért nem kerülnek felszínre, mert a többé-kevésbé formalizált interjúhelyzetben egyszerűen nem tűnnek fontosnak (kifejtésre érdemesnek). A banalitás, a rutinszerűség egyszerre szűri a beszélő mondandóját és az emlékek felidézését, mivel nem kapcsolódik hozzájuk retrospektíve képződő (élettörténeti vagy történeti) jelentés és jelentőség (Apor 2008; Gyáni 2008, 2010).

A hétköznapi tudások feltárásához az etnometodológia, a párbeszédelemzés és a szociolingvisztika kínál különböző megközelítéseket, amelyek a hétköznapi rutinokból kibillentő, provokatív helyzetek megteremtésével hívják elő az egyébként reflektálatlan tartalmakat. Az etnometodológiai kísérletek rámutatnak arra, hogy a begyakorolt udvariassági formulák, a kölcsönösen megelőlegezett reakciók és előfeltételezett tudások valójában begyakorolt interpretációs struktúrák, amelyeket a hétköznapi tudások interszubjektív érvényessége és az interakciók hallgatólagos szabályai működtetnek (Garfinkel 2013 [1984]; Watson 2013 [1997]; Heritage 2013 [1997]; Heap–Roth 1973). A rutincselekvések és az inkorporált tudások felidézését kevésbé tudatosult voltuk nehezíti: ezek a személyiség részévé váló, berögzült mozdulatok egyfajta „testbe írt emlékezetként” működnek és emiatt nehezen verbalizálhatók (Connerton 1989). E számunkban erre hoz írásában példát *Vigvári András*.

A banalitások mellett az is magától értetődő, hogy miről nem szokás beszélni; a kutatót körülvevő csendek egy része tehát félig-meddig öntudatlan, a másik pedig kulturálisan tanult és társasan szabályozott. Az „udvarias figyelmetlenség” (Goffman 1981) mintájára akadhatnak olyan tapintatból elkerült vagy „elügyetlenkedett” interjúszálak (Solt 1998: 33), illetve olyan magától értetődőnek *tűnő* uta-

7 Egy lehetséges (pszichoanalitikus ihletésű) definíció szerint a mélyinterjú egyik megkülönböztető jegye a „nem elhárító jellegű válaszok” előcsalogatása (Solt 1998: 29); ezáltal az interjúer olyan összefüggéseket is felfedezhet, amelyek az interjúalanyok előtt rejtve maradnak (Solt 1998).

8 Akarva-akaratlanul is erre az élményre reflektálva írónak típusos narratív struktúrában az etnográfiai elbeszélések, hiszen azt az utat érzékeltetik, amely a zöldfülű kutató nem tudásaitól az érvényes közösségi tudás megszerzéséhez vezet. E „repetitív mitoformula” (Atkinson 1999 [1990]: 149) mintegy előírja a kutatói tapasztalatok terepközeli, valószerű leírását, amely az implicit fejlődéstörténettel együtt legitimálja a kutató terepi tudását, hiszen a narratív szerkezetben előírt kezdeti tudáshiány a beavatott kutató pozíciójából felvállalható.

lások, amelyekre laikus hétköznapi beszélő nem feltétlenül kérdezne vissza.⁹ Ezek felderítése az interjúkészítő jártasságán, figyelmén és fegyelmezettségén múlik.

A traumatikus tapasztalatok rendkívüliségüknél, a hétköznapi értelmezési keretbe illeszthetetlenségüknél fogva elmondhatatlanok vagy kimondhatatlanok. A traumatizáló tapasztalat értelmezése és átadása egyes megközelítések (poszttraumás stresszszavar – PTSD) szerint önmagában is problematikus, hiszen alapvetően egy értelmezetlen és feldolgozatlan, vizuálisan és szenzorikusan szerveződő élményről van szó, amely nehezen verbalizálható (Caruth 1995; Leys 2000; Herman 2011). Egyfelől tehát a traumát kísérő hallgatás a pszichés tünetegyütteshez köthető, másfelől a feldolgozás lehetősége a kimondás általi felépüléshez, azaz a trauma „elsajátításához” (Pintér 2014: 68) kapcsolódik. A trauma elmondhatatlanságát (nehéz verbalizálhatóságát, akaratlagos előhívhatatlanságát, az emléketörések uralhatatlanságát) tovább súlyosbíthatja annak kimondhatatlansága: a félelem, a szégyenérzet, illetve magának az élménynek a köznapi világba (tudásba) illeszthetetlensége. Emellett a nem érintettek háritásai tartósan elszigetelhetik és retraumatizálhatják a hallgatásba zárt áldozatot (Caruth 1995; Heller 2006; Erős 2007; Fivush 2010; Menyhért 2008). A traumata tapasztalat átadhatóságának kérdését, a megszólalás és az értelmezés lehetőségeit járja körül *Zombory Máté* tanulmánya.

A traumatórténetet övező csendet magyarázhatja az önvédelem, azaz a fájdalmas emlékek felidézésének kerülése vagy az áldozatszerep távolítása, de akár a kutató védelme is. A közösség tudatosan távol tarthatja a kívülállót a potenciálisan traumatizáló tudástól, a csoportra nézve veszélyt jelentő titkoktól, tabuktól vagy a legalitás határán mozgó ügyektől. E témáról lásd bővebben *Durst Judit*, *Katona Noémi* és *Virág Tünde* tanulmányát, valamint *Kovai Cecília–Vigvári András* és *Jónás Marianna* recenzióját e számunkban. A közösség hallgatása azonban a legtöbbször szelektív és szituatív.

A közösségen „belülre került” kutató olyan tudásnak is birtokában lehet, amit a közösség tagjai nem osztanának meg nyilvánosan kívülállókkal. A kutatónak tehát tudnia kell, hol húzódnak a publikálhatóság határai, ám akarva-akaratlanul is „elszólhatja magát” (Bakó 2004: 393), miközben meglehet, hogy a terepismerete nem elég mély ahhoz, hogy helyesen felmérje ezeket (Bakó 2004). A kutatói etika megköveteli a közösség, az „informátorok” védelmét, amely a mérlegelésen, az öncenzúrán, az anonimizálás technikáin keresztül újabb csendeket, elhallgatásokat (tudás- és szöveghézagokat) teremt (Venkatesh 2008; Goffman 2014; Lewis–Kraus 2016). A kimondhatatlanságot övező (ön)cenzúra, a beszélgetés esetleges kontrollálása felveti a különféle beszélői stratégiák kérdését.

9 Ezt a csapdát igyekszik kikerülni a narratív életútinterjú módszerének kötött kérdései technikája (Kovács 2007, 2011; Kovács–Vajda 2002; Vajda 2006).

A bőbeszédű csend – beszélői stratégiák

A pozicionalizáltság problémája és az (ön)reflexió módszertani követelménye a kutató „belevettségén” túl arra utal, hogy van valamilyen eredendő különbség a köznapisági társalgási szabályokat követő „laikus” beszélő és a mesterségesen kialakított interjúhelyzetbe lépő interjúer között.¹⁰ A szerepek és a kérdezés szabályozottsága ellenére a háttérben a több dimenzióban zajló, implicit vagy explicit szerep- és jelentésegyeztetések bizonyos esetekben kommunikatív cselekvéssé alakíthatják az interjúhelyzetet (Németh 2013a). Míg a kommunikatív cselekvés tétje a felek közötti, egymást kellőképpen átfedő, interszjektív jelentések létrehozása és egyeztetése, a stratégiai cselekvés mozzanatai akkor kerülhetnek előtérbe, ha a kommunikatív cselekvés lehetőségfeltételei – legfőképpen a kényszer- és erőszakmentesség (Habermas 2011[1981], 2005[1968]) – legalább az egyik fél percepciójában nem adottak vagy torzulnak. A „faggatózás” vagy a „gyónáskényszer” *érzete*, illetve a finom aszimmetriák instrumentális-stratégiai mozzanatokkal színezhetik a kommunikatív egyeztetést, miközben egyes szerzők szerint eleve aszimmetria rejlik a rögzített szerepekben. Kvale arra hívja fel a figyelmet, hogy a klasszikus interjúhelyzetet általában az interjúer uralja, mivel a kommunikáció nem csak szabályozott, hanem szisztematikusan egyoldalú. A beszédhelyzet alapján véve inkább instrumentális (esetenként akár manipulatív is lehet), hiszen az egyik fél megismerési érdeke vezérli, miközben az interjúernek értelmezési monopóliuma van az elhangzottak felett (Kvale 2006).

Módszertani alapvetés például, hogy az interjúer ne féljen a csendtől, hanem tanulja meg „kezelni”, sőt *használja* eszközként (Kvale 2005 [1996]; Poland–Pederson 1998; Jaworski 1997; Solt 1998; Babbie 2003 [2001]). Az interjúhelyzet azonban esetenként nehezen hárítható a megkérdezettek számára; a kutatásban való részvétel mibenlétét és érdekeit még az etikus, egyenrangú viszony esetén is nehéz átlátniuk. Következésképpen nem véletlen, hogy a társas nyomással fenyegető helyzetben az interjúalanyok is igyekeznek *használni* a csendet, és a tudásbeli különbségeket megpróbálják a maguk hasznára fordítani. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden interjúhelyzet stratégiai cselekvés, csupán azt, hogy a csendek (csakúgy, mint a megszólalások) az adott beszédhelyzetben a kommunikációs szándékok és stratégiák felől is értelmezhetők. A különféle beszélői pozíciók és stratégiák elemzéséhez ld. Durst Judit, Katona Noémi, Vigvári András és Virág Tünde tanulmányát e számban.

A stratégiai cselekvés *mozzanatai* tetten érhetők a különféle narratív stratégiákban, az elhallgatott vagy félig elmondott történetekben, a megtévesztés formáiban (meghamisítás, félrevezetés és mellébeszélés), valamint a nem tudatos torzításban, a konfabulálásban (Keszeg 2002, 2011). E stratégiákat egyszerre mozgatják tudatos

¹⁰ Ebben alapvető eligazítást nyújtanak a semleges kérdezésen alapuló, esetenként pszichoanalitikus ihletésű módszerek (pl. a mélyinterjú és a narratív életútinterjú – Rosenthal 1993; Kovács–Vajda 2002; Vajda 2006; Solt 1998; Kovács 2011), valamint a kölcsönös jelentéskonstruációra figyelő és a kérdésnél, témafelvetésnél aktívan orientáló, ellenpontosító kérdésési technikák (pl. aktív interjú – Holstein–Gurbrium 2013).

motívumok, mint például az interjúhelyzet hátrítása, a bizalomhiány, a kutatás céljának, megismerési érdekének (Habermas 2005 [1968]) értelmetlensége vagy súlytalansága a beszélő számára, valamint az emlékek sajátos szerveződési módja¹¹ és lehetséges torzításai, a traumatapasztalat elmondhatatlansága, az érintett témákat övező normatív és tudattalan csendek (szégyen, titok, tabu, elfojtás, önvédelem stb.) egymásba fonódása. E kérdéshez ld. *Katona Noémi*, illetve *Zombory Máté* elemzését jelen számunkban.

Nem véletlen, hogy az interjúhelyzetbe kerültek esetenként azokat a stratégiákat mozgósítják, amelyeket az alávetett közösségük hagyományosan alkalmaz a hatalommal bírókkal vagy megkerülhetetlen helyzetekkel szemben. A taktika, mint a hatalomnélküliek fegyvere, valójában a fennálló rendet, az elvárásokat használja az ellenálláshoz (de Certeau 2010): ilyen esetekben a kutatásban való részvétel (azaz a beszéd) visszautasítása helyett a mellébeszélés, konfabulálás vagy az elhallgatás eszközét választják. Keszeg néprajzi adatgyűjtései során találkozott olyan adatközlővel, aki a diktatúra elől menekülve „tette a bolondat” (Keszeg 2011: 65). Illyés pusztai nagyapja a nyílt hátrítás helyett így felelt azokra a kérdésekre, amelyekre igazából nem akart válaszolni: „Ha efelől kérdezték, bonyolult magyarázkodásba kezdett, órák hosszat beszélt párosításról, első fűről, hetedről, gyapjúmosásról, jerkéről, farkalásról, kergeségi átalányról. A végén az derült ki, hogy neki semmije sincs, »koldus cseléd« ő...” (Illyés 2005[1936]: 33).

A különféle személyközi helyzetekhez, társadalmi kontextusokhoz tapadó furfangok, terelések felismerése és értelmezése sokféle jártasságot (többek között émi-kus szemléletet) kíván. (A „gógyik” logikájához ld. például: Durst 2015.) Ám a kutatók cselei, kibújásuk a helyzetből nem pusztán a kutató vélt vagy valós fölényére és a szerepaszimmetriára hívják fel a figyelmet, hanem a lépéselőny dinamikájára, szituációról szituációra változó voltára is. A nehezen megközelíthető (marginalizált vagy kriminalizált) csoportok kutatásakor számos határhelyezettel, etikai dilemmával is számot kell vetni, ami feszegeti az egyenrangú partneri viszony határait (Goffman 2014; Venkatesh 2008; Fleetwood 2009). Ezekről ld. *Dési Ádám* és *Jónás Marianna* recenzióját számunkban.

Csend a szövegen túl

A hagyományos kvalitatív kutatás sajátos vakfoltja, hogy alapvetően az elbeszélte világra korlátozza magát (Bourdieu, idézi Poland–Pederson 1998: 306), miközben a rutincselekvések, kevésbé tudatosult köznapi gyakorlatok vizsgálata a verbalitáson túli világra mutatnak. Kérdés, hogy meddig terjednek az interjú módszerek határai, és miképp lehet ezeket más megközelítési módokkal kombinálni. A megfigyelés és/vagy meghallgatás dilemmájáról szólva Erving Goffman arra figyel-

11 A „szelektív” emlékezés (és felejtés) tudatos és tudattalan motívumainak összefonódásáról ld. például Bögre Zsuzsa elemzését (Bögre 2017).

meztet, hogy a terepen azt is érdemes megfigyelni, amit a kutató közösség tagjai tesznek, nem elég meghallgatni azt, amit mondanak (Goffman 2013). A csend *megfigyelése*, interpretálása átjárást biztosít a „saying” és a „doing”, azaz az elbeszélés és a gyakorlat között (Kovács 2006), mivel a hallgatás *beszédaktus*. A szándékolt csend nem pusztán szövegbeli hézag vagy hiány, hanem cselekvés, ami megváltoztatja a jelentést és a fennálló helyzetet. A hallgatás interpretálása így összeköti a hangzó szóra és a szövegátíratra fókuszáló módszerek fogásait és a cselekvéseket megfigyelő terepmunkás „belevettségét”. Az interjú és a résztvevő megfigyelés elkerülhetetlenül egymásba fonódik: az interjúhelyzet magában foglalja a megfigyelés mozzanatait, a résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka elképzelhetetlen beszélgetés vagy interjúzás nélkül. Bár a résztvevő megfigyelés és az interjúhelyzet is mesterségesen kialakított, a két megközelítésnek máshol vannak a vakfoltjai. Bizonyos helyzetek alapvető dimenziói közvetlenül nem megfigyelhetők, miközben az interjúk esetenként relevánsabb valóságszeleteket is feltárhatnak, mint a résztvevő megfigyelés (Lamont–Swidler 2014). A módszerek kombinálásának lehetőségeiről lásd *Vigvári András* és *Virág Tünde* írását lapunk e számában.

A (beszéd)cselekvésként felfogott hallgatás kiterjeszti a szövegen túlra a csend határait, és a csend reprezentációjára irányítja a figyelmet, amely vizuális (mimika), kinetikus (mozgás, testtartás) vagy akár akusztikus (a csend helye egy elbeszélésben, zaj és csend viszonya stb.) formát is ölthet (Jaworski 1997).

A csend megjelenési formáinak változatossága, így a bőbeszédűséggel elfedett terelő hallgatás a terepen gyűjtött adatok megbízhatóságának kérdését is érinti. A kutatók előző generációi alapvetően a személyközi viszonyokban keresték a megbízhatóság garanciáit (lassan kiépülő bizalmi kapcsolat, teljes diszkréció), és a lehetséges kontrollmechanizmusokba kapaszkodtak. A „keresztbe ellenőrzés” (*cross-checking*), azaz a megszerzett információ összevetése más interjúkból gyűjtött adatokkal bevett gyakorlat, csakúgy, mint az interjúba szisztematikusan beépített „keresztkérdések”, illetve megfigyelések és háttértudások mozgósítása az értelmezésben (Dean–White 1969 [1958]; Blum 1952; Argyris 1952).

A bizalom önmagában is érdekes kérdés, hiszen az, hogy kire lehet személyes vagy kényes információt bízni, nem csak a kutató személyétől, hanem a kutató pozíciójától (idegen, félidegen, beavatott, illetve beköltöző, látogató vagy átutazó) és a jelenlét típusától is függ. A hosszabb terepi jelenlét során egyesek bizalmának megszerzése együtt járhat mások bizalmának elvesztésével (Feischmidt 2007), míg a gondosan előkészített interjúhelyzet az anonimitás garantálásával megkönnyítheti az érzékeny információk átadását egy idegen kutatónak, aki az elmondott történetet magával viszi (Németh 2013b).

A sajátos ellenőrző technikákra teljesen más lehetőségek nyílnak egy hosszú terepmunka során, mint egy közösségtanulmány vagy fókuszált etnográfia keretei között. Túl azon, hogy a kutatási kérdés partikuláris vagy holisztikus jellege eleve eltérő megismerési módot és esélyeket körvonalaz, az adatgyűjtés szisztematikusan

ellenőrzésére nem mindig nyílik lehetőség. Alice Goffman informalitásba burkolózó, kriminalizált terepe és sajátos „belevetett” kutatói pozíciója miatt úgy érezte, hogy szükségtelen összevetnie a fekete-amerikai szomszédság beszámolóit a rendőri túlkapasokról a hatóságok álláspontjával, hiszen a két oldal tapasztalatairól éppen az intézményes diszkrimináció csendje (a hatósági gyakorlat rejtettsége) miatt nem lehet kiegyenlített és nyílt információt szerezni (Lewis–Kraus, 2016). (Lásd bővebben *Jónás Marianna* könyvismertetőjét.)

A terepen gyűjtött információk, adatok megbízhatóságának kérdésénél azonban nem csak a felkeresettek beszélői stratégiái, ellenállása és hallgatása lehet reflexió tárgya, hanem a kutatói (megismerési) pozíciót leíró metaforák is.

A titokfejtés és az „igazság”: Megismerési pozíciók, kutatói szerepek és etikai dilemmák

A másik meghallgatására és a társadalmi gyakorlatok megfigyelésére több kutatói szerep kínálkozik: ilyen például a mélyinterjú helyzetben aktívan, figyelmesen hallgató „kváziterapeutáé” vagy a terepen magányos megfigyelőként mozgó „nyomozóé”¹² (Solt 1998; Vajda, 2006; Kvale 2006; Goffman 2013 [1989]; Németh, 2013b). A mélyinterjú technikával dolgozó Solt Ottilia néha öironikusan Miss Marple-höz hasonlította magát (Havas 1998). „Ha mindig odafigyelünk embertársainkra, nem hazudunk saját magunknak, ezer és ezer »empirikus« adatot gyűjtünk össze, amelyek lehetőséget adnak analógiás következtetésre. Mint Miss Marple-nak, aki mindig azt keresi, hogy egy arc, egy gesztus, egy cselekvés milyen más esetekre emlékezteti őt” (Solt 1998: 32).

Miss Marple munkamódszere bizonyos pontokon összeér a mélyinterjút megalapozó elméleti kerettel, a pszichoanalízissel (Solt 1998), míg a terepmunkát végző kutató jelenlétét és munkamódszerét több klasszikus szerző is a megfigyeléssel, a nyomozással, a titokfejtéssel kapcsolatos metaforákban sűríti. Erving Goffman szerint alapvetően kétféle ember mozog megfigyelőként a terepen: a kutató és a rendőrspicli. Szerinte a kutató általában azért van (fél-)inkognitóban a terepen, mivel csak így, egy kellőképpen hihető történettel tud oda „bekerülni” és „kiaknázni” azt (Goffman 2013 [1989]: 55–58). Egyfelől a közösség szemében értelmes (azaz nem kutatói) jelenlét a terepmunka előfeltétele, másfelől a félinkognitó szerinte azért szükséges, mert a kutatói szerep nyílt felvállalásával megváltozhat a közösség tagjainak viselkedése és viszonya a kutatóhoz. A „csúsztatott jegyzetelés trükkje” (Goffman 2013 [1989]) például megnehezíti, hogy a kutatót (megfigyelt) közösség tagjai rájöjjenek arra, mi keltette fel egy adott helyzetben a kutató érdeklődését, és ehhez igazítsák viselkedésüket vagy mondandójukat (Goffman 2013 [1989]: 58).¹³

¹² A társadalomtudományos megismerés és értelmezés más hasonlatokkal és szerepmetaforával is leírható, ezek közül most csak azokkal foglalkozom, amelyek az eltakart valóságok, titkok és az elhallgatások kutatásához kapcsolódnak.

¹³ Ugyanakkor a terepmunka végezhető felvállalt kutatói pozícióból, miközben az információszerzés módszereit és egyoldalúságát a posztstrukturalista, feminista kritika szisztematikus reflexió tárgyává tette.

(Hasonló logikára épül a semleges, nem orientáló interjútechnika is.) Alice Goffman részben más kutatói szerepet alakított ki; szerinte a felkeresett közösség tagjai azért feleltek a kérdéseire és azért engedték közel magukhoz, mert hosszas jelenléte miatt egyszerűen megfélemlítettek kutatói mivoltáról, és idővel a barátjuknak tekintették (Lewis–Kraus 2016).

A megfigyelés gyakorlata és metaforája azonban számos kérdést felvet, miként a technika maga is hatalmat, fölényt, valamiféle aszimmetriát feltételez. Ezt csak fokozzák az olyan specifikus esetek, amelyekben a résztvevő megfigyelést végző kutató és a megfigyeléseiből jelentést író ügynök alakja „összeér” (ld. erről Horváth 2009; Kovai 2009). A „fedett eljárást” alkalmazó „ügynök-antropológus” avagy „antropológus-ügynök” által írt módszertani jegyzet magától értetődően kerüli az etikai kérdéseket, ám éles megvilágításba helyezi „minden tudományos megismerési technika önmagát elrejtő politikumát” (Horváth 2009: 30–33) – azaz a megfigyelés mint tudományos megismerési módszer problematikusságát. Ugyanakkor ettől az egyedi helyzettől eltekintve is van közös pontja a kutatói és a megfigyelői (ügynöki, kém-) tevékenységnek, ami más megvilágításba helyezi az etnográfiai munka és az oknyomozó újságírás közötti analógiát is (Lewis–Kraus 2016).

A csak közvetetten elérhető vagy titkolt dolgok *felderítése* kapcsán egy másik metafora is kínálkozik, amely csak részben távolodik el a bűnügyi hasonlatoktól. Ginzburg jelparadigmaként hozza közös nevezőre az egymástól nagyon is távoli „titokfejtő” tevékenységeket: a nyomolvasást, a jóvendölést és a művészettörténeti munkát, amely az ottfelejtett egyediségek alapján fejt meg a „valódit” (azaz megkülönbözteti a művészt a hamisítványtól), végül a pszichoanalízist, amely apró, látszólag súlytalan tünetekből, voltaképp „a megfigyelés hulladékából, a »refuse«-ből fejt meg rejtett titkokat” (Freud, idézi Ginzburg 2010: 18).

A jelparadigma gyökere a szemiózis, az a folyamat, ahogyan a vadászok, jósök, művészettörténészek és pszichoanalitikusok az ottfelejtett, szándékolatlanul hátrahagyott nyomokból következtetnek egy közvetlenül el nem érhető világ összefüggéseire, legyen szó a korábban ott bókászó vadról, a jövő kifürkészéséről, az egyediségről éppen a kidolgozatlanságuknál fogva árulkodó ecsetvonásokról vagy az elfojtott és banalitásként felszínre kerülő tünetekről, amelyek a tudatalatti folyamatokról informálják a beavatott titokfejtőt. A közvetett, látszólag jelentéktelen *jelek* koherens narratívába rendezése maga a titokfejtés (Ginzburg 2010).

Ugyancsak (a legtöbbször öntudatlanul) hátrahagyott jelekre hagyatkozhat az a kutató, aki egy interjúszituációban a nonverbális jelekből, a helyzetet keretező társas-társadalmi kontextusból következtet, vagy éppen egy szövegátírat hézagait és töréseit vagy a sajátos adathiányokat próbálja szóra bírni. A megfigyelés és nyomozás, azaz a felderítés és a titokfejtés metaforái tehát végigkísérik a kutatást, még akkor is, ha a terepen mozgó kutató nem a „spicli” módszertani repertoárját alkalmazza, vagy éppen nyílt és egyenrangú szerepek kialakítására törekszik az interjúhelyzetben. A kutató megismerői pozícióját leíró metaforák, szerepek voltaképpen két szélsősé-

ges esetet modellálnak: a terepen csetlő-botló, feszengő, negligált vagy megvezetett „zöldfülű” kutatóét és a beavatottét, aki a megszerzett tudás birtokában reflektál a saját fejlődésére, megismerői útjára (Barley 2006; Atkinson 1990 [1990]; Bille–Steenfeld 2013). A metaforák másik típusát a rendőrségi kihallgatást, a gyónást, a kikérdezést, a fedett megfigyelést asszociáló módszertani fogások (Goffman 2013 [1989]; Labov–Fanshel 2008 [1977]; Kovai 2009; Horváth 2009) jelentik, amelyek megteremtik a túl sokat tudó (túl sokat kérdező), és ezért veszélyes kutató, akár a „zsvivány” szociológus (*rogue sociologist*) alakját (Venkatesh 2008). (Lásd erről *Dési Ádám* recenzióját.) A kutatói szereprepertoár két végpontja a kint-bent, a közeli-távoli, a veszélytelen-veszélyes, valamint a zöldfülű-dörzsölt ellentétpárokra épül – miközben ezeket tulajdonképpen a közösséghez való viszony és a közösségi tudásból való részesedés alakítja. A tudás birtoklása magát a közösséget is strukturálja, ami a hallgatáson vagy beavatáson keresztül meghatározza a kutató megismerői és közösségen belüli pozícióját. Ilyenformán az, hogy egy közösség miről, hogyan és kinek hallgat, ugyanolyan alapvetőnek tűnik, mint hogy miről beszél. Mindez azon keresztül is megmutatkozik, hogy a közösség milyen szereprendszerben helyezi el a kutatót. Részben ezt a kérdést feszegeti e számban *Durst Judit*, *Katona Noémi* és *Virág Tünde* tanulmánya.

A kutató mindeközben a választott (interjú) módszerével és kérdezői technikájával maga is pozicionálja magát: a zöldfülű szerepét magára öltő, a látszólag semmihez nem értő „társadalmilag elfogadhatóan inkompetens” (Lofland, idézi Babbie 2003 [2001]: 339) kérdező értelemszerűen kevésbé tűnik veszélyesnek, mint a megfigyelő, „szaglászó” nyomozó. A közvetlenül el nem érhető, rejtett, avagy mély tudások iránti vágyról (a tudományos megismerés természetéről?) azonban nemcsak a „mélyinterjú” vagy a „mélyelemzés” fordulatok árulkodnak, hanem az interjúkészítő szerepét leíró hasonlatok is. Míg a „bányász” metaforája a mögöttest leleményes vagy célirányos technikákkal megfejtő kérdezői attitűdöt feltételez, az „utazó” inkább rácsodálkozik a felvetett témákra és ezek összefüggéseire anélkül, hogy azok „mélységét” vagy „igazságát” különösebben firtatná. E keretek között az „út” a megismerés célja, nem pedig az előbányászott „igazság” (Kvale 2005).

A nyomozás, felderítés metaforái és a hozzájuk kapcsolódó kutatói attitűdök a csend és a hallgatás kapcsán az igazság kérdését is felvetik, hiszen a titokhoz szorososan tapad a rejtett igazság képzete. A szándékolt csendhez ugyanakkor más jelentések és előfeltételezések tapadnak, mint a nem szándékolt hallgatáshoz, megszólalásképtelenséghez.

A megfejthető, feltárható rejtett igazság és az ehhez való epiztemológiai viszony más interjútechnikát feltételez, mint a narratív (vagy személyes) igazság interpretálása. A referencialitás, a történelmi vagy személyes tapasztalat pontosságára és az emlékezés torzításaira az egyes technikák eltérő válaszokat adnak, miközben más feltételeznek a valóság (állítólagos) külsődlegességéről (Kovács 2011; Bodor 2002). Aktív vagy narratív interjú keretben az igazság valamiféle interszjektíven egyez-

tetett, kölcsönösen érvényes tartalmat jelöl (Habermas 2011; Fivush 2010; Holstein–Gurbrium 2013 [1997]), mivel az implicit egymásra hangolódás miatt a jelentések elkerülhetetlenül közösen jöttek létre (Holstein–Gurbrium 2013 [1997]). Az interjúhelyzet voltaképpen arra ad lehetőséget a mesélőnek, hogy a próbálgatások során saját magáról, a tetteiről és a vágyairól szőtt elbeszélésmorzsákban megképződjenek mindezek „elképzelt jelentései” (Lamont–Swidler 2014: 159). Ezek nem csak az ideálisnak avagy „bevettnek” tekintett életútról, azaz értékekről, beállítódásokról és életstratégiákról vallanak, hanem a jelentésképzés folyamatáról is (Lamont–Swidler 2014).

Következésképpen az „igazság” keresésének kérdése is másként vetődik fel egy klasszikus mélyinterjú helyzetben, amely bizonyos vonásaiban a pszichoanalitikus terápiás helyzetet modellálja, s ezzel egyfajta áttételes emancipatorikus megismerési érdek vezet (Habermas 2005 [1968]). Kérdés azonban, hogyan egyeztethető össze az interszubjektíve érvényesnek elfogadott igazság a titokfejtés, a mögöttes igazság feltárásának rejtett, félinkognitív modellező technikáival, amelyben a stratégiai cselekvés mozzanatait fedezhetjük fel. Egyáltalán: mentes-e a gondosan kivitelezett, egyenrangúságra, kölcsönösségre és nyílt kommunikációra törekvő (Habermas 2005 [1968]; Westmarland 2001) interjúhelyzet a stratégiai cselekvés mozzanataitól vagy a (gyónás-)kényszer különböző árnyalataitól? Miközben Habermas a modellként felfogott pszichoanalitikus terápiából kiindulva dolgozza ki az emancipatorikus megismerési érdeket (Habermas 1994, 2005 [1968]), az interjúhelyzetre adott módszertani-etikai reflexiókban az is felvetődik, hogy a kváziterapeuta szerep valójában egy olyan „trójai faló”, amellyel az interjúer átlépheti a magánszféra határait (Kvale 2006: 482). Labov és Fanshel a terápiás interjút olyan beszédhelyzetként definiálták, amelyben az egyik fél olyan „információkat szed ki a másiktól”, melyek a másik fél életrajzából elérhetőek (Labov–Fanshel 2008 [1977]: 36). A terápiás interjú szerintük több szempontból is paradox. Akkor is aszimmetriát rejt magában, ha a páciens a kezdeményező fél és a terapeuta az interjúban „visszavonul”. Egyfelől azért, mert „a páciens gyengeségét és a terapeuta erejét megerősíti minden olyan közvetlen segítség, amit a terapeuta a betegnek nyújt” (Labov–Fanshel 2008 [1977]: 37), másfelől hiába beszél a páciens saját magáról, a legbensőbb érzéseiről, amelyekhez csak ő fér hozzá, a „terápiás helyzetben a személyes hozzáértésnek nagyon nagy területét elveszít a páciens” (Labov–Fanshel 2008 [1977]: 40), hiszen a terapeuta mindezek szakértője. Ebben a helyzetben az ellenállás legszélsőségesebb formája a hallgatás, amely egyszerre jelenti a személyes információk megosztásától és a terapeuta „ítéletétől” való elzárkózást (Labov–Fanshel 2008 [1977]).

A titokfejtő metaforákhoz kapcsolódó szerepek és a mégoly emancipatorikusnak vélt interjúhelyzet átvilágítása tovább élezi a kutató viszonyát a csendhez – pontosabban ahhoz a hallgatáshoz, amely titkot, mélyebb értelmet feltételez. Mennyiben egyeztethető össze az etikus kutatói hozzáállás a titokfejtéssel? Hol húzódik annak a határa, amit a felkeresett emberek talán a kutatóra szeretnének bízni, de még nem döntöttek róla? Egyszerre módszertani és etikai kérdés tehát, hogy miként lehet

használni vagy szóra bírni a csendet anélkül, hogy megsértenénk az interjúalany csendhez való jogát. A jogát ahhoz, hogy valamiről ne beszéljen, hogy a hallgatásával fejezzen ki valamit, azaz, hogy ellenálljon vagy visszautasítsa a beszédhelyzetet (Fivush 2010; Labov–Fanshel 2008 [1977]). A rejtett vagy közvetett valóság megismerése és az etikus hozzáállás nem feltétlenül zárják ki egymást: a kérdés inkább az, hogy mennyiben lehetséges (és célravezető) „nyomozóként” jelen lenni a terepen vagy az interjúhelyzetben, s hol húzódnak a megismerés határai az adott helyzetben.

A csend megértése voltaképpen a személyközi helyzetekben létrejött közös, illetve kontextuális jelentések megfejtésével és a kutatóra bízott, valamint az előle elrejtteni kívánt tartalmak, azaz az elzárkózás és a megnyílás dinamikájának értelmezésén keresztül lehetséges. Ezért is terjesztette ki a tanulmány a csend problémáját a kutatói pozíciót és a megismerés lehetőségeit firtató kérdésekre. A csend megjelenési formáit és jelentéseit több egymásba fonódó dimenzió árnyalja. Mivel a csend hétköznapi beszédhelyzethez, illetve a tág értelemben vett kommunikatív adatszerzéshez (pl. interjú, levéltár) egyaránt kötődik, egyszerre közvetítő közege és tárgya a vizsgálódásnak (vö.: Habermas 1994). Használatában, előállításában gyakorta a kutató is szerepet játszik, következésképpen az interpretálásában a kontextuális és (inter)kulturális, az émikus és étikus, a tudatos és tudattalan, a kommunikatív és stratégiai vonások egymásba fonódnak. A csend analitikus szétszálazásában talán a kutató által közvetve vagy közvetlenül *előállított*, illetve az általa *észlelt/értelmezett* csend adhat fogódzót. Az előbbiben a kutató a beszédhelyzetbe belevetettként használja laikus kommunikatív kompetenciáit, azaz a helyszínen (is) értelmezi a csendet. A másik esetben a kutató a csenddel utólag, az elemzés közben szembesül, s azt törésként, hiányként, beszéddel vagy tereléssel elfedetttként azonosítja, azaz étikus szemlélettel igyekszik megfejtetni.

A csend értelmezése tehát körkörös és időben is dinamikus. Mindez lehetőséget ad az *in situ* titokfejtés helyett/mellett a hermeneutikai munkaként felfogható nyomozásra. Ez többek között megköveteli az elemzési repertoár bővítését, a kontextuális mozzanatok rögzítését vagy a terepnaplóírást, valamint a kutatói pozíció és a hozzá tapadó módszertani fogások és a megismerési érdekek átvilágítását. Azonban mind a személyközi viszonyokban színre lépő laikusnak, mind az „ott felejtett” jeleket értelmező kutatónak szembe kell néznie azzal, hogy „az igazság egyszerre van kívül és belül” (Winterson 2014: xvi),¹⁴ azaz éppúgy ott van a kihagyottban, mint az elmeséltben.

Abstract: This introduction presents an analytical framework for the common problems and dilemmas of qualitative research (especially sociological fieldwork and conducting interviews) raised by the studies of this thematic volume “Speaking silence”.

Neither this introduction, nor the following studies and reviews promise a global interpretation of silence or touch upon all related problems of researching and discovering hidden realities. They try, however, to show the spectrum of silence, its diverse situational meanings, and the broader context of

14 „Truth is what is left out as well as what is included” (Winterson 2014: xvi). Köszönöm Váradi Monikának az idézetet.

the silence around the research or the researcher including the questions of trust, power-relations in the interview situations and some metaphors describing the researcher's position.

Silence is embedded in ordinary (speech)situations and also communicative data gathering techniques, that is, it is both the medium and the object of social scientific research. Consequently, its interpretation requires the explanation of the common or contextual meanings produced in interpersonal situations. In doing so, the researcher has to reflect upon, on one hand, his/her position and his/her influence on these situations and, on the other hand, the other's openness or reservedness.

The interpretation of silence is multi-dimensional and dynamic in time: it has to deal with the context of data-gathering and the related epistemological, methodological and ethical questions. The retrospective, systematic reflection can partly replace the immediate, "in situ" decipheration of silence and hidden phenomena. The metaphor of "investigation" considered as a hermeneutic process can enlarge and even deepen the methodological repertoire of the analysis and the possibilities of interpretation.

Keywords: silence, informality, every day knowledge, trauma, researcher positionality, power relation in the interview situation, strategic and communicative action, metaphor of investigation (evidential paradigm)

Irodalom

- Argyris, Ch. (1952): Diagnosing defenses against the outsider. *Journal of Social Issues*, 8: 24–34. doi:10.1111/j.1540-4560.1952.tb01615.x.
- Apor P. (2008): A mindennapok öröme. In Horváth S. (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 13–49.
- Appadurai, A. (2011): A kutatáshoz való jog. *Anblokk [Akció/kutatás]* 3(5): 66–76.
- Atkinson, P. (1999 [1990]): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat, 121–151.
- Babbie, E. (2003 [2001]): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Bakó B. (2004): A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán *Kisebbségkutatás*, 13(3): 388–394.
- Barley, N. (2006): *Egy zöldfülű antropológus kalandjai – Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest: Typotex.
- Berkhofer, R. F., Jr. (2000): Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjáról. In Thomka B. (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat, 147–169.
- Bille, Th. – Steinfeldt, V. O. (2013): Challenging fieldwork situation: A study of researcher's subjectivity. *Journal of Research Practice*, 9(1).
- Blum, F. H. (1952): Getting individuals to give information to the outsider. *Journal of Social Issues*, 8(3): 35–42. doi:10.1111/j.1540-4560.1952.tb01616.x.
- Bodor P. (2002): Konstruktivizmus a pszichológiában *BUKSZ*, 14(1): 67–76.
- Bögre Zs. (2017): A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán. *Korall*, 18(67): 51–73.
- Connerton, P. (1989): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Caruth, C. (1995): Recapturing the past (Introduction). In uő.: *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 151–158.
- Dean, J. White, W. F. (1969 [1958]): How do you know if the informant is telling the truth? In McCall, G. – Simmons, J.: *Issues in participant observation*. MA: Addison-Wesley, 105–114.
- de Certeau, M. (2010): *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I*. Budapest: Kijárat.
- Durst J. (2011): A látogató. Feljegyzések egy kutatói pozícióról. *Beszélő Archív*, o. n. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato>.
- Durst, J. (2015): Juggling with debts, moneylenders and local petty monarchs: Banking the unbanked in ‘Shanty-villages’ in Hungary. *Review of Sociology*, 25(4): 30–57.
- Erős F. (2007): *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: Józsefvég.
- Feischmidt M. (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In Feischmidt M. – Kovács É. (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0.
- Fivush, R. (2010): Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives. *Memory*, 18(2): 88–98.
- Fleetwood, J. (2009): Emotional work: Ethnographic fieldwork in prison in Ecuador. *eSharp*, Special Issue: Critical Issues in Researching Hidden Communities, 28–50.
- Gal, S. (2001): Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika*, 12(46–47): 163–189.
- Garfinkel, H. (2013 [1984]): A mindennapi tevékenységek rutin-hátterének vizsgálata. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L’Harmattan, 15–53.
- Ginzburg, C. (2010): Nyomok. A jel-paradigma gyökerei In *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest: Kijárat, 13–55.
- Goffman, A. (2014): *On the Run. Fugitive life in an American City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E. (2013 [1989]): A terepmunkáról. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L’ Harmattan, 53–61.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája* Budapest: Gondolat.
- Gyáni G. (2010): *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Gyáni G. (2008): Előszó. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 7–11.
- Habermas J. (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. (1994): *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz.

- Habermas, J. (2005 [1968]): *Megismerés és érdek* Pécs: Jelenkor.
- Havas G. (1998): Miss Marple és az anyagi tények: Előszó. In *Méltóságot mindenkinek: összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 9–26.
- Heap, J. L. – Roth, Ph. A. (1973): On phenomenological sociology. *American Sociological Review*, 38(3): 354–367.
- Heller Á. (2006): *Trauma*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Heritage, J. (2013 [1997]): Párbeszédelemzés és intézményi beszéd – adatelemzés. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 249–276.
- Herman, J. L. (2003): *Trauma és gyógyulás: az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér–NANE.
- Holstein, J. A. – Gurbrum, J. F. (2013 [1977]): Az aktív interjúkészítés. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 117–139.
- Horváth K. (2009): A Borsányi név. A politikai és a tudományos megfigyelés határai. *AnBlok*k, 3(3): 30–63.
- Horváth K. (2011): A „dráma útja”: Pedagógia és kutatás hátrányos helyzetű fiatalokkal. *AnBlok*k, 5(5): 104–110.
- Illyés Gy. (2005 [1936]): *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Jaworski, A. (1997): Introduction. An overview. In Jaworski, A. (ed.): *Silence. Interdisciplinary Perspectives*. New York–Berlin: Mouton De Gruyter, 3–15.
- Keszeg V. (2002): A félrevezető elbeszélés mint elbeszélési stratégia. *Ethnographia*, 113(1–2): 121–132.
- Keszeg V. (2011): *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság: BBTE M. Néprajz és Antropológia Tanszék.
- Kovács É. (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 9(1): 41–52.
- Kovács É. (2007): Interjú módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–278.
- Kovács É. (2011): Az interjú módszertanok politikája. *Forrás*, 43(7–8): 3–20.
- Kovács É. – Vajda J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovai C. (2009): A kém, a gyarmatosító és az ügynök: egy nyugati tudomány kelet-európai lefordításai. *AnBlok*k, 3(3): 63–70.
- Kvale, S. (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- Kvale, S. (2006): Dominance through interviews and dialogues. *Qualitative Inquiry*, 12(3): 480–500.
- Labov, W. – Fanshel, D. (2008 [1977]): Átfogó beszédelemzés. In Síklaki I. (szerk.): *Szöbéli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Budapest: Typotex, 61–103.

- Lamont, M. – Swidler, A. (2014): Methodological pluralism and the possibilities and limits of interviewing. *Qualitative Sociology*, 37(2): 153–171.
- Lewis-Kraus, G. (2016): The trials of Alice Goffman. *The New Times Magazine*, 12, January, 2016. https://www.nytimes.com/2016/01/17/magazine/the-trials-of-alice-goffman.html?_r=0.
- Leys, R. (2000): *Trauma. A Genealogy*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Menyhért A. (2008): *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus–Ráció.
- Németh K. (2013a): A narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés. In: Pál E. – Somlai P. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-Jelek 2011: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, 56–78.
- Németh K. (2013b): A terapeuta, a nyomozó és a rendőrspicli: Variációk egy terepmunka értelmezői pozícióira és eszköztárára. *Szociálpedagógia*, 1(3–4): 48–66.
- Németh K. (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Pécsi K. (2009): A szenvedés neme: női tapasztalat, női hang. In Gantner B. E. – Réti P. (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 134–150.
- Pintér J. N. (2014): *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. Budapest: L’Harmattan.
- Poland, B. – Pederson, A. (1998): Reading between the lines: Interpreting silences in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 4(2): 293–312.
- Roberts, D. E. (2000): The paradox of silence: Some questions about silence as resistance. *Faculty Scholarship*. Paper 1318. http://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/1318.
- Rosenthal, G. (1993): Reconstruction of life stories. In Josselson, R. – Lieblich, A. (eds.): *The Narrative Study of Lives 1*. London: Sage, 59–91.
- Solt O. (1998): Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*. Budapest: Beszélő, 29–48.
- Udvarhelyi É. T. (2011): Együtt kutatunk. Kutatás és aktivizmus Magyarországon hajléktalan emberekkel. *Anblookk [Akció/kutatás]*, 3(5): 86–87.
- Vajda J. (2006): Terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa*, 17(1): 123–136.
- van Dijk, T. A. – Kintsch, W. (2008 [1983]): A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. In Síklaki I. (szerk.): *Szövegi befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Budapest: Typotex, 37–61.
- Vasvári, L. O. (2010): A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine „Asszony a fronton” című művében. *Hungarian Cultural Studies*, 3: 35–51. doi:<http://dx.doi.org/10.5195/ahca.2010.20>.
- Venkatesh, S. (2008): *Gang Leader for a Day: A Rogue Sociologist Takes to the Streets*. New York: Penguin Press.

- Watson, R. (2013 [1997]): Etnometodológia és szövegelemzés. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 95–117.
- Westmarland, N. (2001): The quantitative/qualitative debate and feminist research: A subjective view of objectivity. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 2(1): o. n.
- Winterson, J. (2014 [1985]): *Oranges are not the Only Fruit*. London:Vintage.